

**TUĞRUL BEY'İN TÜRKMEN SİYASETİ
(ERKEN SELÇUKLU ÇAĞINDA İKTİDAR-GELENEK
ÇATIŞMASI VE SOSYO-POLİTİK YANSIMALARI)**

**TOGHRIL BEY'S TURKMEN POLICY
(POWER-TRADITION CONFLICT AND ITS SOCIO-POLITICAL
REFLECTIONS IN THE EARLY SELJUKID AGE)**

Ahmet KÜTÜK*
Eyyüp EFEOĞLU**

Öz

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda Türkmenlerin potansiyel gücünün etkisi malumdur. Türkmenlerin savaşçı ve mücadeleci ruhu, Horasan'daki bağımsızlık mücadelesi döneminde düzenli ve mücehhez Gazneli ordusuna karşı gerçekleşen savaşlarda Selçuklulara önemli avantajlar sağlamış, neticede bu kitlesel gücü iyi kullanan Selçuklu hanedan üyeleri, Horasan'da bir devri kapatıp yeni bir devri açmayı başarmışlardır. Horasan'da göçebe karakterli bir devletin kurulduğunu duyan uzak sahalardaki Türkmenler de bu yeni devlete tabi olmak için bu bölgeye akın etmişlerdir. Ancak göçebe kökleriyle kurulmuş olsa da Selçuklu Devleti'nin kısa süre zarfında batıya yönelerek farklı ulus ve devletlerle irtibata geçmesi, özellikle İran coğrafyasına egemen olup İran/Sasanî devlet zihniyetiyle bütünleşmesi, yeni kurulan devletin göçebe hususiyetlerinden tedrici şekilde uzaklaşması anlamına

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mardin/Türkiye
ahmetkutuk@artuklu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-0092-5447>

** Lisans Öğrencisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mardin/Türkiye,
eyyupefeoglu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8785-6802>

geliyordu. Bürokrasi ve yönetimde İran kökenli devlet adamlarının işbaşına getirilmesiyle daha da belirginleşen bu durum,

Tuğrul Bey döneminde Türkmenlerin duygusal kırılmalar yaşamalarına ve bazı tehlikeli isyanlara iştirak etmelerine neden olmuştur. Bunun dışında en başından itibaren aile içi rekabet sebebiyle Tuğrul ve devletinden uzak durmaya çalışan "Irakiyye Türkmenlerinin" hareketlilikleri, İran sınırlarını aşip Anadolu'ya gelmeleri, özellikle el-Cezire ve Irak'ta önemli bir huzursuzluk âmili olmaları gibi gelişmeler, Tuğrul Bey döneminde Türkmen ve göçerler meselesinin sürekli gündemde kalmasına neden olmuştur. Bu tarihten itibaren Tuğrul Bey'in Türkmenlere karşı gözle görünür şekilde değişmeye başlayan politikası taraflar arasında zaman zaman huzursuzluklara, isyanlara, hatta çatışmalara sebep olmuştur. Bu makalede, Tuğrul Bey döneminde Türkmenler üzerinde takip edilen politika ve Türkmenlerin buna karşı gösterdikleri duygusal ve fiili tepkiler ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Tuğrul Bey, Türkmenler, Oğuzlar, Selçuklular, Anadolu, Kutalmış, İbrahim Yımal

Abstract

The influence of the power of the Turkmens in the establishment of the Great Seljuk State is known. The warrior and fighting spirit of the Turkmens provided important advantages to the Seljuks in the wars against the regular and well-equipped Ghaznavid army during the struggle for independence in Khorasan. As a result, the members of the Seljuk dynasty, who used this mass power well, succeeded in closing an era in Khorasan and opening a new one. Hearing that a state with a nomadic character was established in Khorasan, Turkmens from distant areas also flocked to this region to be subordinate to the new state. However, even though it was founded with a nomadic character, the Seljuk State's approach to the west in a short time and contact with different nations and states, especially the domination of the Iranian geography and integrating with the Iranian/Sasanian state mentality, meant that the newly established state gradually moved away from the nomadic character. This situation, which became more evident with the appointment of Iranian-origin statesmen in the bureaucracy and administration, caused the Turkmens to experience emotional ruptures and some of them to participate in dangerous rebellions during the reign of Toghril Bey. Apart from that, developments such as the mobility of the "Iraqiyya Turkmens" who tried to stay away from Toghril and his state from the very beginning due to the family rivalry, their crossing the Iranian borders and coming to Anatolia, especially al-Jazeera and being an important cause of unrest in Iraq, Turkmens and nomads in the period of Toghril Bey, caused the issue to remain on the agenda constantly. From this date, Toghril Bey's policy towards the Turkmens began to change visibly and this situation has caused unrest, rebellions and even conflicts between the parties from time to time. In this article, it will be tried to be discussed. the policy followed on the Turkmens in the period of Toghril Bey and the emotional and actual reactions of Turkmens against to this policy.

•

Keywords

Toghril Bey, Turkmens, Oghuzs, Seljuks, Anatolia, Qutalmish, Ibrahim Yinal

GİRİŞ

10. yüzyılın sonlarından itibaren tarih sahnesinde görülmeye başlayan Selçuklu ailesinin, hızlı şekilde devletleşmesindeki başarıda siyasi ve coğrafi etkenler dışında farklı âmiller bulunmaktadır. Bunlar arasında en önemlisi kuşkusuz Türkmen¹ adı verilen soydaşlarından aldıkları kitlesel ve önkoşulsuz destektir. Selçukluların zaruri sebeplerle Cend şehrine geldikleri vakit çok kalabalık olmadıkları bilindiğine göre² farklı bölgelerden gelen Türkmenlerin aileye katılımı konusu su götürmez bir meseledir. Aksi taktirde bu kadar az sayıda bir adamla (100 atlı) bölgeye gelip kısa sürede Samanîlerin yardım talep edeceği kalabalık bir güç haline gelmenin sebepleri izah edilemez (Kafesoğlu, 1997, s. 355; Köymen, 2016, C. 1, s. 26-30). Günümüz çalışmalarında çoğunlukla göz ardı edilen bu durum, etrafı çetin düşmanlarla sarılmış küçük bir ailenin hızlı şekilde büyüüp devletleşmesini temin eden önemli etkenlerden biri olmuştur. Bu sebeple, Selçuklu Devleti'nin kuruluş sürecindeki baş döndürücü başarıyı dönemin etno-politik şartlarında aramak en doğrusudur. Konuyla ilgili dikkate değer bir araştırma yapmış olan çağdaş yazar A. C. S. Peacock'un ifadesiyle söylemek gerekirse, (2005, s. 205) Selçuklular ve onların takipçileri olan göçebe Türkmenler arasındaki ilişkinin mahiyeti, Selçuklu yönetiminin birçok yönünü anlamının temel anahtarı olmasına rağmen çok az ilgiye mazhar olmuştur.

Türkmenlerin, Selçuklu ailesine kitlesel katılımı, 11. yüzyılın ilk yarısı boyunca hız kesmeden devam etmiştir. Özellikle Gaznelilere karşı Horasan'da mücadele verildiğini duyan Türkmen grupları, yeni umutlarla bölgeye gelip kendileri gibi yaşayan ve düşünen Selçuklulara tabi olmuşlar (Beyhakî, 2019, s. 654-655; Sümer, 1999, s. 104; Agacanova, 2002, s. 299; Merçil, 2020, s. 21-22) ve savaşçı kimlikleriyle mücadelenin seyrini değiştirmişlerdir. Nitekim Gazneli sarayında görevli olan müellif Beyhakî (ö. 1077), Tuğrul ve Çağrı'nın birliklerinin başlangıçta 900 kişiden ibaretken Horasan'a dayandıkları 1035 tarihinde bu sayının 10 bine ulaştığını açıkça belirtir (Beyhakî, 2019, s. 438, 447, 654-655). Neticede Türkmenlerin özveri ve desteğiyle teçhizatlı fakat iyi bir organizasyondan yoksun Gazneli ordusuna

¹ Türkmen adının menşei ve tam olarak ne anlama geldiği konusu halen tartışmalıdır. Bu konudaki genel temayül, Müslüman olan Türklere Türkmen dendiği yönündedir (Bkz. Sümer, 1999, s. 79-80). Ancak farklı görüşler de mevcuttur. Mesela Kaşgarlı Mahmud konuya dair bazı hikayeler aktardıktan sonra Türkmen kelimesini "Türk manend" yani Türk'e benzeyen şeklinde açıklanmıştır (Kaşgarlı Mahmud, 1986, C. 3, s. 412-415; Ebulğazi Bahadır Han, 1974, s. 57-58). İbn Kesir'e göre ise bu kelime Türk ve iman kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur (İbn Kesir, 1994, C. 12, s. 138).

² Meliknâme'den istifade eden Mirhand'a göre "1500 deve ve 50 bin koyun ile birlikte 100 atlı" gelmiştir (Bkz. Mirhand, 2015, s. 15; Ayrıca Kütük, 2020, s. 63).

karşı gerçekleşen bir dizi zorlu savaşın ardından Horasan merkezli Selçuklu Devleti kurulmuştur. Kaynakların verdiği malumat, devletin kurulmasından sonra Selçuklulara katılımın ivme kazandığı, arttığı ve yoğunlaştığı yönündedir.³ Ayrıca göçebe Türkmenlerin bu sırada kitleler halinde İslamiyet'i kabul etmesi bu katılımı daha hızlandırmış ve göçlerin yönünü batıya -İslam ülkelerine- çevirmiş olmalıdır. İbnü'l Esir'in (ö. 1233) kayıtlarına göre, Dandanakan Savaşı'ndan sadece üç yıl sonra (1043 yılında) önceleri yağma ile geçinen on bin çadırılık gayr-ı müslim Türk grup İslamiyet'i kabul etmiş, hatta bu kutlu hadisenin anısına 20 bin koyun kurban etmişlerdi (İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 396; İbn Kesir, 1994, C. 12, s. 143).

Böylece en başından itibaren soydaşları Selçuklular ile birlikte hareket ederek mücadeleye dikkate değer bir katkı sunan Oğuzlar/Türkmenlerin,⁴ Selçuklularla olan ilişkilerini devletleşme öncesi ve sonrası olmak üzere iki temel aşamada ele almak en doğrusudur. Devlet kurulmadan evvelki mücadele döneminde taraflar arasında ortak paydaların ve ortak bir idealin hatta ortak bir belleğin yönlendirdiği süreç, devlet kurulduktan sonra göçebelerin ötekileştirilmesiyle duygusal kırılmalara evrilmiştir. Aslında tüm Büyük Selçuklu dönemi genel olarak değerlendirildiğinde Tuğrul Bey de dahil hiçbir sultanın devlet kurulduktan sonraki aşamada Türkmenleri devletten soyutlamaya yönelik bilinçli bir politikası olmamıştır. Ancak kitlesel göçlerle Selçukluların ilk etapta hâkim olduğu Horasan ve İran'a gelen Türkmenler, buralarda yüzyıllardır süregelen yerleşik yaşam düzenini bir anda ters yüz etmişler, daha batıya (Azerbaycan, el-Cezire ve Irak) gidenlerin de bu bölgelerde sebep oldukları tahribat ve düzensizlik buradaki Müslüman devlet adamlarının hatta bizzat halifenin Tuğrul Bey'e şikâyet mektupları yazmalarına sebep olmuştur (İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 301; Abu'l Farac, 1999, C. 1, s. 300-302; Sıbt, 2011, s. 21).

Böylece Selçukluların kuruluş döneminde Türkmenlerle kazandıkları güç, bu Türkmenlerin İslam ülkelerine yaptıkları kontrolsüz ve düzensiz göçler nedeniyle siyasi bir krize dönüşmüştür. Ancak meseleyi sadece siyasi boyutlarıyla ele almak, bizleri her hâlükârda yerleşiklerin haklı olduğu şeklindeki peşin hükme götürür ki hatalı bir yaklaşımdır. Sadece Selçuklu çağında veya Tuğrul Bey döneminde değil tüm Orta Asya tarihinde bozkır halkların göç iştiaklarını yönlendiren coğrafi,

³ "Selçuklular bu muharebeyi [Dandanakan] kazanınca birdenbire kuvvetlendiler ve Horasan civarındaki dağınık ordular onlarla birleştiler" (Bkz. Ravendî, 1999, C. 1, s. 100. Ayrıca Agacanov, 2006, s. 104; Gündüz, 2017, s. 58).

⁴ Oğuzlar ve Türkmenler aynı gruba karşılık mı geliyor? Bütün Oğuzlar için Türkmen, bütün Türkmenler için Oğuz denebilir mi? Bu konuda fikir verici tartışmalar için bkz. (Agacanov, 2006, s. 19-21; Peacock, 2016, s. 56-62).

sosyolojik, ekolojik ve klimatolojik etkenler de var olmuştur. Selçukluların kuruluş mücadelesi verdiği sırada Türkistan'dan göç eden Türkmenlerin ihtiyaç duydukları yurt da herhangi bir arazi parçası değil onların temel yaşam tarzlarını karşılayacak iklimsel ve çevresel koşullara sahip bir yurt idi. Bu dönemde göçebelerin ihtiyaç duyduğu otlakların, yaylak ve kışlak alanların daha ziyade batıda olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla Siriderya Nehri'ni geçtikten sonra kendilerini karşılayan Kızılkum ve Karakum Çölleri, Türkmenlerin ana geçim kaynağı olan hayvancılık ve göçebe yaşam tarzı için hiçbir imkân sunmuyordu. Onlar için bu coğrafyada ilk cazip alanlar, Karakum'un güney sınırını oluşturan Ebiverd, Nesa, Ferave, Tus, Merv civarında yani tarihi Horasan bölgesinin kuzeyinden itibaren başlıyordu.⁵ İşte bu noktada en temel problem, buralarda şehirleşmenin ve yerleşik kültürün de ileri düzeyde olmasıydı. Devlet kurulduktan sonra da cazip otlat imkânları sebebiyle Türkmenlerin ana göç güzergahını teşkil eden Batı İran, Azerbaycan, Güney Kafkasya, Gürcistan, Ermenistan ve Anadolu gibi ülkelerde de durum farklı değildi. Kaynaklarda yer alan bilgiler, buralarda yüz yıllardır devam eden yerleşik devlet düzeninin, göçebelerin gelişiyile sosyo-politik bir çıkmaza girdiği yönündedir. Yerleşik halkın kışkırtma ve tacizleriyle soruna çare bulmak isteyen yerel hükümdar veya emirlerin güç kullanması, kısa sürede göçebe zihniyet ile yerleşik düzen arasında bir gerilim hatta çatışmaya sebep olmuştur.

Göçebelerin Gözüyle Yerleşik Hayat, Yerleşiklerin Gözüyle Göçebelik

Şehirli ve kırsal yaşam tarzları çoğu zaman birbirini reddeden, yok sayan ve aşağılayan kitleleri içinde barındırmıştır. Orta Çağ kaynakları, farklı dönem ve coğrafyalarda bu iki grubun birbiriyle zihinsel ve bazen fiili çatışmalarını aktaran anekdotlarla doludur. Bu kaynakların çoğu, yerleşik zihniyete mensup kalemler tarafından tutulmuş olduğundan bunların göçebeler ve göçebelikle ilgili sunduğu vahşet ve tahribat portresinin cazibesine direnmek gerekir. Göçebe yaşam tarzının tahripkârlığı bir realite olsa dahi onları göçmeye zorlayan hususlar iyice irdelenmeden tüm göçebe hareketliliğinin sadece yağma ve talan odaklı olduğuna hükmetmek meselenin anlaşılmasını güçleştirir. Yukarıda bahsedildiği üzere bu göçlerin politik sebeplerden daha baskın ekolojik ve klimatolojik gerekçeleri mevcuttur.

⁵ Tuğrul, Çağrı ve onlara bağlı Türkmenler de Horasan'a ilk geldiklerinde kendilerine buraların tahsis edilmesi için Gaznelilerin Nişabur valisine mektup yazmışlardı (Beyhakî, 2019, s. 436-437; İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 365. Ayrıca bkz. Agacanova, 2006, s. 130-131; Piyadeoğlu, 2019, s. 56).

Türkler de tipik bozkır halklar olarak eski çağlardan itibaren göçebe ve yarı göçebe⁶ yaşam tarzına sahip olmuşlardır. Orta Asya steplerinin tarıma çok elverişli olmayan arazi yapısı ve iklimsel özellikleri onları hayvancılığa sevk etmiş, kalabalık sürüler halinde beslenen hayvanlara (özellikle at ve koyun) uygun otlaklar bulma ihtiyacı bu halkların belli dönemlerde hareket halinde olmalarını gerektirmiştir (Sümer, 1999, s. 72; Gümüşçü, 2019, C. Ek-2, s. 669). Farklı iklimlerde yaylak ve kışlak⁷ adı verilen merkezler arasında çizilen zikzakların şekillendirdiği konar göçer hayat, ilk Türk devleti olarak bilinen Hunlardan başka Göktürklerin; Maniheizmi benimseyinceye kadar Uygurların; Karluk, Kırgız ve Kıpçak gibi Türk topluluklarının temel yaşam tarzı olmuştur.⁸ Dolayısıyla konar göçerlerin hareketliliğini basit bir maceraperest eylem değil temel geçim kaynaklarının dayattığı mevsimsel göçler olarak görmek gerekir.

Türklerin İslamiyet'ten önce hem devlet hem halk nezdinde sürdürdüğü göçebe yaşam tarzı, İslam'ın kabulünden sonra devletler tarafından önemli ölçüde terk edilirken halklar nezdinde uzun süre bir yaşam biçimi olmaya devam etmiştir.⁹ İslamiyet'in Türkler arasında henüz intişar ettiği 10. yüzyılda bölgeden geçen İbn Fazlan'ın, Oğuzlardan bahsederken onlardan bazılarının 100 bin baş koyuna sahip olduklarını söylemesi, hayvancılığın göçebeler arasında ne derece baskın bir geçim kaynağı olduğunu göstermesi bakımından dikkate şayandır (İbn Fazlan, 1975, s. 41. Ayrıca bkz. *Hududü'l-Âlem*, 2008, s. 55). Bütün bunlar bir arada düşünüldüğünde göçebeler açısından konar-göçer yaşam tarzının, bir keyfiyet ya

⁶ Yarı göçebe ile göçebe yaşam tarzı arasındaki ayrımı iyi yapmak gerekir. Her şeyden evvel, yarı göçebe kavramı aynı zamanda yarı yerleşik anlamına da gelmektedir. Dolayısıyla bu tür yaşam tarzı, sürekli ve istikamsiz bir göç halinde olmayı değil, mevsimsel ve iklimsel değişkenlere göre yer değiştirmeyi ifade eder. Bu göçteki ana amaç, hayvanların her mevsim otlayabileceği uygun alanlar bulabilmektir. Bu sebeple yazın nispeten daha serin olan dağlara çıkılır ve buralara yaylak adı verilir, kışın ise daha sıcak olan ovalara inilir ve buralara kışlak denirdi (Bu konuda bkz. Gümüşçü, 2019, C. Ek-2, s. 669-670; Sayılır, 2012, s. 566-569). Çağdaş yazar Faruk Sümer, (1969, s. 574) Oğuz Türkmenleri arasında göçebe ve yarı göçebe kitleler yanında oturak (yerleşik) olan bir grubun var olduğunu belirtir, ancak göçebe olanların sayısının yerleşiklerden fazla olduğunu da ekler.

⁷ Türk göçebelerin zihninde önemli yer tutan bu iki kelime, Kaşgarlı Mahmud'un lügatinde bugün kullanılan anlamlarıyla zikredilir (Kaşgarlı, 1985, C. 1, s. 464; C. 3, (1986), s. 47). Her iki kelime, ayrıca Oğuznâme'de de geçmektedir (Anonim, 1982, s. 30, 46).

⁸ Göktürkler hakkında detaylı bilgiler sunan Çince bir metinde (Ts'e-Fu Yüan-Kui) "Onların geleneğinde hayvan sürüleriyle uğraşma işi vardır" denmektedir (Metin çevirisi için Taşağıl, 2003, C. 1, s. 112).

⁹ Bununla birlikte Oğuzlar/Türkmenler arasında az da olsa yerleşik hayata adapte olmuş, toprağı işleyerek geçimini sağlayan, demiri işleyerek savaş malzemeleri üreten, dokumacılıkla geçinen ya da ticaretle uğraşan gruplar da vardı. Agacanov'a göre (2006, s. 49-51) bunlar, yük hayvanlarından mahrum kalmış fakirleşmiş kesimdi.

da (bazı kaynaklarda belirtildiği üzere) salt bir yağma, tahrip ve işgal aracı değil, iktisadi olarak var olmanın zorunlu bir gereği olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Ekonomik kaygılar bir yana Türkmenler için konar-göçer yaşam tarzı, dinamizmin ve hazır bulunuşluğun da bir göstergesi olarak görülmüştür. Kaşgarlı Mahmud (1986, C. 3, s. 14), Oğuz Türkmenlerinin şehirde oturanları “yatuk” yani tembel kişi olarak nitelendirdiklerini yazarak göçebelerin bu dönemde yerleşik yaşam ve şehir hayatını nasıl algıladıklarına dair önemli ipuçları verir.¹⁰

Hal böyleyken Türkmen hareketliliğinin, Orta Çağ kaynaklarında sürekli bir problem kaynağı olarak gösterilmesinin sebepleri üzerinde düşünmek gerekir. Bunun en baskın gerekçesi şüphesiz kaynak yazarının (müellif) kendisidir. Gerçekten, Türkmenlerin icraatı hakkında bilgi veren kaynaklara genel olarak bakıldığında neredeyse tamamının yerleşik zihniyete sahip Arap ve İranlı müellifler eliyle tutulmuş olduğu görülmektedir. Çağdaş bir yazarın dediği gibi bu kaynaklarda göçebeler için yerli yersiz çizilen vahşet portresi, Türkmenlerin gerçekten yaptıklarından çok Orta Çağ tarihçilerinin onlardan bekledikleri şeylerden esinlenmişti. Daha da önemlisi bu kaynakların kahir ekserisi ilk fetihler döneminde yazılmış olmayıp genellikle geç dönemde (12. ve 13. asır) kaleme alınmıştı (Peacock, 2016, s. 191; 2005, s. 208). Dolayısıyla günübirlik yaşayan ve sürekli hareket halinde olan konar göçerlerin (efsane ve mitolojik öğelerle içerikleri önemli ölçüde bozulmuş destansı kaynaklar hariç) kendi yaşam tarzlarını savunan, anlatan veya aktaran yazılı bir belge olmadığından onların neyi, niçin yaptıkları konusunda tüm bildiklerimiz muhalifleri tarafından yazılmış olan bu kaynaklara dayanmak zorundadır. Bu durum, doğal olarak tarih boyunca göçebeler ve göçebelik hakkında yerleşiklerin nefret söyleminin biçimlendirdiği bir algıyı beraberinde getirmiştir.

Konuyu, bu kaynaklarda geçen Selçuklu Türkmenleri ile ilgili bazı söylemler üzerinden somutlaştırabiliriz. Tuğrul ve Çağrı Bey ile çağdaş olan Nâsır-ı Hüsrev (ö. 1073'ten sonra), onların Horasan'a hâkim olmaya çalıştığı dönemlerde iki kardeş ile ilgili şu dizeyi söylemiştir. “Tuğrul Türkmen ve Çağrı'nın ne talih ne de faziletle işleri olur” Aynı müellif, başka bir vesileyle Selçuklulara katılmak için Horasan'a gelen Türkmenleri “Amuderya kıyılarında biten belalı otlar” şeklinde nitelendirmiştir (nakleden Togan, 2019, s. 273; Agacanov, 2006, s. 122-123). Aynı şekilde Tuğrul ve Çağrı'nın çağdaşı olan Gazneli tarihçi Beyhakî (2019, s. 437-438), onları bu yaşam tarzları üzerinden “deve çobanları” gibi sözlerle aşağılamayı

¹⁰ Kaşgarlı Mahmud kelimeyi izah ederken şu açıklamayı yapar: Oğuzlardan birtakımları vardır ki şehirlerinden dışarıya çıkmazlar savaş yapmazlar onun için bunlara “yatuk” denir, “tembeller, atılmışlar” anlamındadır (Kaşgarlı, 1986, C. 3, s. 14-15).

ihmal etmemiştir. Aynı müellifin kaydına göre, Selçuklular 1038'de Nişabur'u zapt etmeye geldiklerinde şehir halkı onları "elini kanla yıkamış yağmacı bir kavim" olarak görüyordu (Beyhakî, 2019, s. 516). Bütün bu örnekler, Tuğrul Bey'in kendi döneminde İran ve Horasan yerleşik halklarının göçebelere ve göçebelige nasıl baktığını göstermesi açısından elbette önemlidir.

Göçebelerin, yerleşikler nazarında en fazla şikâyet konusu olan eylemleri onların yağma odaklı faaliyetleridir. Esasen tarihsel veriler, bu kavrama göçebeler ve yerleşikler nezdinde farklı, hatta birbirine tamamen zıt anlamlar yüklendiğine işaret etmektedir. Gerçekten yerleşikler yağmayı, bir hırsızlık, gasp ve zulüm aracı olarak görürken, savaşçı göçebeler için bu eylem tam tersine savaşta gösterilen üstün çaba ve emeğin yasal karşılığıydı. Bu sebeple, bozkır kavimlerinin aktif olduğu savaş veya kuşatmalarda (nitekim Moğollarda da böyledir) yağma hakkı her halükârda saklı tutulmuştur.¹¹ Ele geçirilmiş şehirleri yağmalamanın, göçebeler nezdinde "meşru bir hak" olarak görüldüğüne işaret eden Tuğrul Bey dönemine tarihlenen bir anekdota da sahibiz. Birçok kaynakta anlatıldığına göre, Tuğrul ve Çağrı arasında Nişabur ele geçirildikten sonra (1038) şehrin yağmalanması konusunda dikkate değer bir ihtilaf ve tartışma yaşanmıştı. Tuğrul Bey, Ramazan ayına ve halifenin mektubuna hürmeten yağmaya karşı çıkarken Çağrı ise bunun doğal hakları olduğu gerekçesiyle ona hararetli şekilde itiraz etmişti (Bkz. İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 350; Abu'l Farac, 1999, C. 1, s. 296; Reşidüddin Fazlullah, 2011, s. 96; Kütük, 2020, s. 48, 228, 266). Hatta bir Selçuknâme'de aktarıldığına göre yaşanan bu tartışma sırasında Çağrı, bıçağı çekerek yağmaya izin vermediği taktirde kendi kendisini öldüreceğini söylemiştir. Bu tartışma sırasında yaşanan bir diyalog da yağmanın göçebeler indinde nasıl algılandığını göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre, askerleri yağmadan men eden Tuğrul Bey "bu faaliyetin haram olduğunu ifade eden" söylemlerini dile getirdiğinde Çağrı ve yanındakiler sadece gülmüşlerdi (Bondarî, 1943, s. 4-5; Sümer, 1999, s. 121; Kütük, 2020, s. 255). Bu alaycı tavır, bir şehir elde edildikten sonra gerçekleşen yağma faaliyetlerinin göçebeler nezdinde bir tür "kılıç hakkı" olarak görüldüğüne işaret etmesi bakımından dikkate değerdir.

¹¹ Bozkır karakterlerini devletleştikten sonra da önemli ölçüde muhafaza etmiş bulunan Moğollar bir şehri ele geçirdiklerinde eğer halkı kendilerine direnmiş ise onları hem öldürürler hem de mallarını yağmalarlardı. Ancak halk direnmeden şehri teslim etmiş ise onları bir müddet şehrin dışına çıkarır ve askerlerine birkaç gün şehri yağma hakkı verirlerdi (Bu konuda bkz. Spuler, 2011, s. 450; Alinge, 1967, s. 156).

Göçebeler, yağmayı bu şekilde vazgeçmek istemedikleri yasal bir hak olarak telakki etseler de meselenin yerleşikler nazarında bir algılanma biçimi vardır. Yerleşik zihniyete sahip müelliflerin göçebeler hakkında tuttıkları kayıtlar, çoğu zaman abartılı, dışlayıcı ve ötekileştirici söylemler içerse de bunların tamamen mesnetsiz ve duygusal aktarımlar olmadığını düşündürecek makul gerekçeler vardır. Her şeyden evvel, bu konuda bilgi veren kaynaklar birbirinden bağımsız zaman ve mekânlarda, farklı din ve milliyete sahip müellifler eliyle kaleme alınmıştır. Bu dönemi anlatan Ermeni, Süryani, Arap ve Bizans kaynaklarında göçebe Türkmenlerle ilgili aynı tahripkâr portrenin çizilmesi, bu kayıtların belli bir yaşanmışlığın çıktıkları olduğu noktasında ikna edici görünüyor. Dahası, onların gittikleri bazı şehirlerde yağma dışında adam öldürmek, namusa tecavüz gibi olaylara karıştıkları da bazı kaynaklarda hassasiyetle belirtilmektedir (İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 300; Abu'l Farac, 1999, C. 1, s. 300).¹² Bu durum, hareket halindeki göçebelerin tümüyle masum, yaptıklarının da tamamıyla meşru olmadığı anlamına geliyor. Böylece, her ne kadar belli zamanlarda yer değiştirmeye mecbur kalsalar da konar-göçerlerin otlaklara ulaşmak için çıktıkları yolculuklarda ekili arazileri, hatta şehirleri tahrip etmeleri, yağma ve karışıklığa sebep olmaları (Özçamça, 2007, s. 179), onlarla ilgili kaynaklara yansıyan nefret söylemini bir dereceye kadar izah etmektedir. Bu menfi hareketlilik sebebiyle ciddi mağduriyetler yaşayan çiftçi, esnaf ve şehirliilerin onları dönemin sultanlarına şikâyet etmeleri ise bu çaresizliğin halk nazarındaki yansımalarıdır.

Aslında göçebe ve yerleşikler arasındaki bu zihinsel ve duygusal ayrışma, Selçuklular ile başlamış olmayıp kökleri daha eskilere dayanmaktadır. Özellikle Türklerin İslamiyet'i kabulü sonrası, yerleşik şehir devletlerinin kurumsal zihniyeti ile göçebe halkın kontrolsüz dinamizmi arasında sıklıkla çatışmalar meydana gelmiştir (İbnü'l Esir, 1989, C. 11, s. 252-253). Daha Selçuklular devletleşmeden evvel Tuğrul ve Çağrı'nın kendileri dahi bu hususta şikâyet konusu olmuşlar, onlara bağlı Türkmenlerin Horasan'daki yağma faaliyetleriyle ilgili onlarca şikâyet Gazneli sultanı Mesud'un (1030-1041) sarayına ulaşmıştı (İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 366; Piyadeoğlu, 2019, s. 55-56).¹³ Gazneli tarihçisi Gerdzî'nin yazdığına göre (2011, s. 105), Türkmenlerin yağmasından usanmış olan bir grup Nişaburlu, Sultan Mesud şehre geldiğinde durumdan şikâyet için onun

¹² Her iki müellifin belirttiğine göre, Musul'daki bazı mahalle halkları onlara rüşvet vermek suretiyle bu yağma ve katliamdan kurtulabildiler (Bkz. *Aynı Yerler*).

¹³ Daha öncesinde (1028 yılında) Horasan'a yerleşen Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenler de tahripkârlıkları sebebiyle Gazneli Mahmud'un bir dizi şikâyet almasına sebep olmuşlardı (Turan, 2008, s. 91; Kafesoğlu, 1997, C. 10, s. 359-360; Sümer, 1999, s. 96-97; Kütük, 2020, s. 79).

yolunu kesecek cesareti kendilerinde bulmuşlardı. Sonraki dönemlerde kendi içlerinden bir devletin kurulmasına rağmen göçebeler açısından durum değişmedi. Tuğrul, Horasan'da devlet kurulduktan kısa bir süre sonra farklı bölgelerde meydana gelen Türkmen yağmalarıyla ilgili birçok hükümdardan şikâyet mektupları almaya başladı.

11. Yüzyılda Türkmen Hareketliliği ve Tuğrul Bey'e Ulaşan Şikâyet Mektupları

Yukarıda belirtildiği üzere Tuğrul Bey'in, Türkmenlere karşı politikalarını saltanat öncesi ve saltanat sonrası dönem olmak üzere iki evrede incelemek en doğrusudur. Saltanat öncesi dönemde verilen zorlu bağımsızlık mücadelesi, Türkmenlerin kitlesel gücüne dayandığından göçebelerin belleği, yaşam tarzı ve ihtiyaçları üzerinden şekillenmiştir. Tuğrul Bey, etrafı kalın duvarlarla örülmüş saraylar içinde hapsolmeden önce hâlihazırda kendisi de tipik bir göçebe reisiydi ve en başından itibaren desteklerine bel bağladığı Türkmenlerin sadakatini muhafaza etmek için onlara otlak ve yağma sağlamak zorundaydı (Peacock, 2020, s. 59; 2005, s. 224). Nitekim Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna giden süreç uygun bir otlak arayışı vesilesiyle başlamıştı. Ancak devlet kurulduktan ve genişledikten sonra ele geçirilen büyük şehirler, devlet yönetiminde yer eden İrani bürokratlar ve nihayet Batı İslam dünyasıyla gerçekleşen etkileşim, Tuğrul'u bir kabile reisinden kurumsal zihniyete sahip cihangir bir hükümdara dönüştüren süreci de hızlandırdı. Böylece başlangıçta göçebe hususiyetiyle kurulan Selçuklular, İran, İslam ve Bizans devletleriyle etkileşim sonrası aşamalı olarak yerleşik zihniyetli bir devlet ve yönetim tarzını benimsemeye başladı. Doğal olarak bu etkenler, Tuğrul Bey'in zihninde bariz bir ideolojik değişimin yaşanmasına ve başlangıçta otlak elde etmeye dayanan ideallerin fetih ve imparatorluk hayallerine dönüşmesine sebep oldu (Köprülü, 1991, s. 40; Peacock, 2020, s. 54).

Bu sırada yeni kurulan Selçuklu Devleti'ne iltihak etmek için Türkistan bozkırlarından koparak gelen kalabalık Türkmen kitlelerin adı geçen coğrafyalara sirayeti, kısa sürede yerleşik-göçebe gerilimini de beraberinde getirmiştir. Kıpçakların baskısıyla batı yönünde ilerleyerek önce Maverâünnehir ve Horasan'a; bilahare Batı İran, Güney Kafkasya ve Ermenistan'a gelen Türkmenler (Ağacanov, 2006, s. 118, 130), yerleşik zihniyete sahip İslam şehirleriyle temas ediyorlar ve doğal olarak onların yaşam tarzları, şehirleşmiş halkların kurulu düzeniyle çatışmaya sürükleniyordu. Türkmenlerin bu sırada büyük ölçüde Müslümanlığı kabul etmiş oldukları söylenir, ancak onların bazı İslam şehirlerinde

gerçekleştirdikleri yıkıcı eylemler bu dönemde İslam dini ve hukuku konusunda bilinçsiz olduklarına işaret etmektedir (Agacanov, 2006, s. 52).¹⁴

Yukarıda belirtildiği gibi Türkmenler, Siriderya Nehri'ni geçip Horasan ve İran şehirlerine geldiklerinde, buralarda kurulu bir düzen mevcuttu ve göçebelerin yeni kurulan devlete katılmak için akın akın bu bölgelere gelmeleri bir korku ve huzursuzluğa sebep olmuştu. Ele geçirdiği bölge haklarına her şeyden evvel adalet ve huzur vadeden Tuğrul Bey'in, bu kargaşaya bir çözüm üretmesi gerekiyordu. Bu vesileyle en etkili çözüm, bu Türkmenlerin "kâfir ülkelere" (yani Bizans topraklarına) yönlendirilmesi olmuştur (Turan, 2003, s. 203; Gündüz, 2017, s. 60). Böylece yeni devletin ilk sultanı sıfatıyla Tuğrul Bey ve diğer önde gelen Selçuklu komutanları, bir yandan yeni fetihlerle uğraşırken diğer yandan Horasan, Azerbaycan ve Batı İran'a gelerek yerleşmek isteyen göçebeleri gelecekte egemen olmayı düşündükleri Bizans hâkimiyetindeki Anadolu'ya (o zamanki ismiyle Rum) sevk ederek bu krizi geçici olarak halletmeye çalıştılar.¹⁵

İlk kuruluş döneminde İbrahim Yınal'ın hâkim olduğu bölgeye gelen Türkmenlerle yaşadığı bir diyalog bu noktada dikkate değer görünmektedir. Buna göre İbrahim Yınal, Orta Asya'dan gelen Türkmen göçebelerine "*Memleketim sizin oturmanıza imkân verecek kadar geniş değildir. Bu sebeple doğrusu şudur ki Rum (Anadolu) gazasına gidiniz; Tanrı yolunda cihad yapınız ve ganimet alınız; ben de arkanızdan gelip bu hususta size yardım edeceğim*" demişti (İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 415; Abdurrahman İbnü'l Cevzî, 2014, s. 11; Turan, 2008, s. 114; Sümer, 1999, s. 127; Kütük, 2020, s. 164-165). Bu anekdot, Tuğrul Bey döneminde bölgeye akın eden Türkmen kalabalıkların, İslam diyarında kargaşaya sebep olmamaları için bilinçli olarak ve tabii ki kibarca Anadolu'ya sevk edildiğini açıkça göstermektedir. Anadolu'nun bu dönemde kâfir toprağı olması dışında otlak, yaylak ve kışlak bakımından olağanüstü elverişliliği, kuşkusuz bu göçlerin uzun zamana ve geniş bir sahaya yayılmasını temin etmiştir. Böylece 1040 yılından sonra, İran ve Kafkasya bölgelerine gelen göç dalgası bilinçli olarak batıya yönlendirilmişti. Bazı yazarlara göre Selçukluların bu yönlendirmeye temel amaçlarından birisi,

¹⁴ Özellikle 1030'lu yıllarda geldikleri el-Cezire ve Irak şehirlerinde gerçekleştirdikleri faaliyetler dikkate alındığında durum böyledir (İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 300-301). Hatta 1153'teki isyanları sırasında Oğuzların İslam şehirlerinde yaptıkları dikkate alırsa bu bilinç 12. yüzyılda dahi mevcut değildi (Bkz. İbnü'l Esir, 1989, C. 11, s. 155-159; İbnü'l Verdî, 2017, s. 97; el-Yezdî, 2020, s. 112-114).

¹⁵ Aslında Selçuklu Türkmenlerinin batıya doğru hareketliliği daha devlet kurulmadan evvel 1030'lu yılların başında küskün Irakiyye Türkmenleri tarafından gerçekleşmişti. Bunlar, otlak bakımından verimli olan Kafkasya ülkesine ulaştıklarında burada Bizans'ın değişken ve istikrarsız sınır politikalarıyla pozisyon değiştiren yerel nitelikli bazı Müslüman ve Hıristiyan devletler mevcuttu (Geniş bilgi için bkz. Peacock, 2005, s. 208-211).

Türkmenlerin dikkatini İslam topraklarını (İran ve Irak) yağmalamaktan başka yöne çevirmek ve böylece yerleşikler ile göçebeler arasındaki çatışmaları en aza indirmektir (Köprülü, 1991, s. 40; Peacock, 2005, s. 207; Gündüz, 2017, s. 60).

Ancak bu, geçici bir çözümdü. Göçlerin rotası dikkate alındığında bütün Türkmenlerin kâfir ülkelere gitmediği, bazı grupların Bizans sınırından güneye doğru bir kavis çizerek İslam ülkelerine girdikleri görülüyor. Özellikle Tuğrul Bey'den bilinçli olarak uzak duran Irakiyye Türkmenleri¹⁶ Batı İran bölgelerine doğru hareket halinde olmuşlar, 1042 yılında Tuğrul'un İran'a (Rey şehrine) geldiğini işitince de yüzlerini daha batıya çevirip Kafkasya ve Azerbaycan üzerinden el-Cezire ve Irak bölgelerine ulaşmışlardı (Bk. Harita I). Onların bu bölgede sebep oldukları tahribat, yağma, hatta katliamlar ve bunlarla ilgili Tuğrul'a gönderilen mektupların içerikleri bazı İslam kaynaklarında uzun uzadıya anlatılır (İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 291-301. Ayrıca bkz. Peacock, 2020, s. 58). Böylece Tuğrul Bey, kurduğu devletin ilk sultanı olmanın kıvancını yaşamadan göçebe Türkmenlerin İslam ülkelerinde yıkıcı faaliyetleriyle ilgili bir dizi şikâyetler içeren mektupları cevaplamak zorunda kaldı. Üstelik onun için problem teşkil eden tek Türkmen göçebe grubu Irakiyye değildi. Bu gruptan olmayıp en başından itibaren Selçuklu saflarında yer alan fakat Tuğrul Bey'in, özellikle Bağdat'a geldikten sonra göçebe zihniyetle uyuşmayan uygulamalarından hoşnut olmayan diğer Türkmenler de homurdanmaya başlamışlardı ve bunların da liderleriyle çatışan zihniyetleri eyleme dönüşmeye hazır kıvama gelmişti.

Tuğrul Bey'in Türkmenler üzerindeki otoritesinin sınırı neydi? Bu soruya makul cevaplar bulmak, bu dönemde Türkmenlerin karıştığı bir dizi hadiseyi açıklığa kavuşturma bağlamında hayati önem arz etmektedir. Kendisine gönderilen şikâyet mektuplarının içeriğine bakıldığında halife dâhil tüm İslam hükümdarlarının, Tuğrul'un bu Türkmenler üzerinde kusursuz bir otoriteye sahip olduğunu zannettikleri anlaşılmaktadır. Hatta bu mektupların muhtevassından etkilenen 13. yüzyıl Süryani bir müellifin, Türkmenlerin 1043 yılında Irak ve el-

¹⁶ Bazı çağdaş yazarlar tarafından Arslan Yabgu'ya intisaplarından dolayı bunlara "Yabgulular" da denmiştir (Turan, 2008, s. 91, 119, 174, 176, 281 ve indeks). Yağmur, Boğa, Göktaş ve Kızıl gibi liderlerin öncülüğünde 4 bin kişiden mürekkep olan bu kitlenin, Arslan Yabgu'nun tevkifinden sonra Mikail oğullarının (Tuğrul ve Çağrı'nın) ailenin başına geçmesini kabul etmeyip Horasan ve Irak tarafına geldikleri söylenir. Ancak burada çıkardıkları huzursuzluklar sebebiyle Gazneli Mahmud ve oğlu Mesud'un ordularıyla savaşmak zorunda kalmışlar, bu mücadele sonrası bir kısmı batıya çekilerek Rey şehri civarına gelmişlerdi (Toplu bilgi için Beyhakı, 2019, s. 58, 248, 412; Kafesoğlu, 1997, C. 10, s. 358; Agacanov, 2006, s. 58, 74-75, 112; Peacock, 2016, s. 79-82; Kütük, 2020, s. 76).

Cezire'deki yıkıcı faaliyetlerini aktarırken onlardan "Tuğrul Bey'in ordusu" şeklinde bahsetmesi dikkate değer bir ayrıntıdır:

"Tuğrul Bey'in ordusu Nisibis, Maiperkat [Meyyafarikin/Silvan], Shighar [Sincar], Habura, Amid ve Zirak taraflarını tahrip ettiler ve bu havalinin valisini öldürdüler. Bunlar Musul'a da geldiler ve Musul valisi Mutemid üd-devle'den şehri bırakıp gitmek için 50.000 dinar istediler. Vali, istediklerini vermeyince şehre hâkim oldular ve Mutemid-ud- devle, Dicle nehri kenarında yer altında olan bir kapıdan kaçtı. Uğuzlar şehre girerek saraydan yığın yığın kumaşlar götürdüler. Bu kumaşlar 200.000 dinar kıymetinde idi" (Abu'l Farac, 1999, C. 1, s. 300).

Görüldüğü gibi müellif, bu Türkmenlerin Tuğrul Bey'in emrinde ve onun istediği işleri yapan gruplar olduğu kanaatindedir. Yerel hükümdarlardan Tuğrul Bey'e ulaşan şikâyet mektuplarının bunu imâ eden bir dizi ifade ile süslenmiş olması, bölge yöneticilerinin de aynı kanaatte olduklarına işaret etmektedir. Oysaki durumun hiç de böyle olmadığı, bunların âsi, söz dinlemez ve sınır tanımaz kaçak gruplar oldukları bu mektuplara yazılan cevaplardan açıkça anlaşılmaktadır. Mesela Tuğrul Bey, Türkmenlerle ilgili kendisine yoğun şikâyetlerde bulunan Büveyhî emiri Celalüddeve'ye gönderdiği mektupta aynen şunları yazmıştı:

"Bu Türkmenler bizim kullarımız, hizmetçilerimiz, reaya ve tebaamız olup emrimizi tutar, kapımızda hizmet ederlerdi; fakat ne zaman ki Mahmud b. Sebüktekin hanedanının işini halletmeğe kalkıştık [...] işte o zaman bunlar Rey'e gittiler, orada bozgunculuk ve fesat çıkarmağa başladılar. Bu yüzden Horasan'dan askerlerimizle üzerlerine yürüdük. Onların eman dileyebileceklerine, affımıza ve merhametimize sığınacaklarına inanıyorduk, fakat onları korku istilâ etti, haşmetimiz onları bizden uzaklaştırdı. Ne olursa olsun onları itaat ettirerek bayrağımız altına iade etmemiz ister yakında ister uzakta olsunlar ister yükseklere (dağlara) çıksınlar isterse ovalara insinler bu inatçı asilere ceza olmak üzere şiddetimizden bir parça tattırmamız lâzımdır" (İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 301).

Mektuptan kolayca anlaşılacağı üzere Tuğrul, bu Türkmenlerin kendi rızasına muhalif şekilde hatta isyan halinde o bölgelere gittiklerini, kendilerinin Gazneliler galesiyle uğraştıklarından dolayı onlarla ilgilenemediklerini, buna rağmen en kısa sürede onları tedip ederek meseleyi hal yoluna koyacağını vaad etmiştir. Konuyu dolandırmadan ifade edecek olursak, bu söylemler açıkça Tuğrul Bey'in, -sultan olmasına rağmen- feodal mahiyetteki Türk ulusları üzerinde henüz hâkim bir durumda bulunmadığına işaret etmektedir (Turan, 2003, s. 203). Esasında bu Türkmenlerle ilgili Horasan dışında yazılmış birçok İslam kaynağının farkında olmadığı bir detay daha mevcuttur. Kaynaklarda Irakiyye Türkmenleri olarak bahsi geçen bu kalabalık grup, aslen Arslan Yabgu'ya bağlı olup onun tevkifinden sonra başıboş kalmış, önceleri bir müddet Horasan'a yerleşmiş ancak yağma ve

tahripkârlıklarından dolayı burada da tutunamayıp batı bölgelerine sürülmüşlerdi. Başlarında Kızıl, Boğa, Yağmur ve Göktaş gibi reisleri bulunan bu Türkmen grubu, önce Rey şehrine gelmiş, oradan da Azerbaycan üzerinden el-Cezire bölgesine geçmişlerdi. Onların Selçuklularla akrabalıklarına rağmen ısrarla batıya göç etmelerinin sebebi, Tuğrul ve Çağrı'nın temsil ettiği Mikailoğulları ailesi ile aralarındaki rekabet ve düşmanlıktır. Arslan Yabgu'ya bağlı oldukları için Yabgulular adıyla anılan bu grup, özellikle Selçuklu Devleti kurulduktan sonra Tuğrul'un kendilerini ele geçirip öldürteceği endişesiyle batı bölgelerine hareket halinde olmuşlar ve nihayet Musul'a kadar gelmişlerdi (İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 298; Agacanov, 2006, s. 112-113). Gerçekten de 1042 yılında Tuğrul Bey, Rey şehrini ele geçirdiğinde bu civarda bulunan Oğuz beylerine elçi gönderip tatlı sözlerle onları kendisine itaate çağırdığı zaman beylerin cevabı oldukça net olmuştu: *"Bizi tevkif etmek niyetiyle bir araya toplamak niyetindesin. Korktuğumuz için senden uzak duruyoruz. Şimdi buraya konaklamış bulunuyoruz; eğer üzerimize yürüyecek olursan Horasân'a veya Diyâr-ı Rûm'a gideriz ve hiçbir zaman için seninle beraber olmayız"* (İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 388).

Bu ifadeler, Irakiyye Türkmenleri ile Tuğrul Bey arasında bir rekabet, hatta düşmanlığın olduğunu teyit etmekte ve bu grubun ondan neden bilinçli olarak uzaklaştıklarını açıklamaktadır. Nitekim Irakiyye Türkmenleri söylediklerini yapmışlar ve Tuğrul Bey'den hassasiyetle uzaklaşıp Azerbaycan üzerinden el-Cezire'ye gelmişlerdi. Bu bölgenin yerel beylerini taciz edip topraklarını yağmaladıktan sonra Diyarbakır hâkimi Mervanoğlu Nasrüddevle Ahmed ile giriştikleri savaşı kazandılar. Diyarbakır'ı tahrip ettikten sonra Musul'a yönelerek bu kez şehrin hâkimi Ukayloğlu Karvaş ile savaşa tutuştular (Urfalı Mateos, 2019, s. 82-84; İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 300; Sümer, 1999, s. 117-118). İbnü'l Esir (1989, C. 9, s. 300), Musul hadiseleri ile ilgili haberleri aktarırken ilginç bir detaya yer verir. Buna göre, bu asi Türkmenler şehri ele geçirdikten sonra hutbelerde önce halifenin daha sonra Tuğrul'un ismini zikretmişlerdir. Türkmenlerin, Tuğrul ile olan ihtilafı düşünüldüğünde bu durum doğal olarak bir çelişki gibi görünmektedir. Gerçekten Irakiyye Türkmenleri, Tuğrul ile düşman idiyse ve bilinçli olarak ondan uzaklaşıp buralara geldilerse neden ele geçirdikleri bir şehirde onun adına hutbe okuttular? Bu sorunun tek makul cevabı, "kut zihniyeti" ile şekillenen Türklerdeki hâkimiyet telakkisi üzerinden verilebilir. Bu mefkûre, açıkça yönetim selâhiyetinin Tanrı tarafından belli kişilere verildiği, bu kişilerin de asil hanedan üyeleri oldukları düşüncesine yaslanıyordu (Göksu, 2019, s. 23, 26). Irakiyye'nin kendi kabile reisleri (Yağmur, Boğa, Kızıl, Göktaş) vardı, ancak bunların kut anlayışı bağlamında

meşruiyetleri tartışmalı bir meseleydi. Muhtemelen bu sebeple Türkmenler, mevcut şartlar içerisinde Tuğrul Bey'i göçebe zihniyeti temsil eden meşru bir lider olarak tasavvur ediyorlardı ve bu yüzden muhalif olmalarına rağmen onun adına hutbe okutmuşlardı.

Türkmenler üzerinde sağlam bir otorite kurulamamasının sebeplerinden biri de -yine Tuğrul'un halifeye gönderdiği mektuptan anlaşıldığı kadarıyla- onların kesafetidir. Gerçekten, sadece Irak bölgesindeki Türkmenler değil Selçuklu Devleti'nin tesisinden sonra Türkistan coğrafyasından koparak gelenler de önemli ölçüde kalabalıktılar (Agacanov, 2006, s. 19). Özellikle, bazı Ermeni kroniklerinde Türkmenlerle ilgili "karınca sürüsü gibi", "yeri-göğü dolduran", "fışkıran sel gibi", "deniz kumu kadar çok sayıda" şeklindeki ifadeler (Bkz. Urfalı Mateos, 2019, s. 100, 110; Aristakes, 1985, 11. Bölüm) abartılı mecazlar olsa da bu kalabalıklığa işaret eden önemli deliller olarak görülmelidir. Halife de daha 1044 senesinde Tuğrul'a gönderdiği bir mektupta "*Ey Emir Tuğrul Beg Muhammed! Senin zapt etmiş olduğun memleketler sana yeter. Diğer İslâm ülkelerine ve hükümdarlarına dokunma ve onlara zarar verme*" dediğinde Tuğrul Bey'in cevabı şöyle olmuştur: "*Benim askerlerim (yâni milletim) pek çoktur ve bu memleketler onlara kâfi gelmemektedir*" (Abu'l Farac, 1999, C. 1, s. 302; Turan, 2008, s. 114). Bu cevap, Türkistan göçlerinin kesafetini gösterdiği gibi Tuğrul Bey'in göçebeler üzerindeki kırılma ve nispeten sınırlı otoritesine de işaret etmektedir. Gerçekten bazı kaynaklarda Selçuklu askerleriyle ilgili yazılanlar, Tuğrul'un dikkat çektiği bu aşırı yoğunluğu ve bundan kaynaklı otoritesizliği teyit eder mahiyettedir. Abu'l Farac (1999, C. 1, s. 300), onlardan bahsederken şöyle yazar: "*Bunların sayıları öyle çoktur ki, hiçbir ülke onları bir haftadan fazla besleyemez onlar da sırf ihtiyaç yüzünden, kendilerine ve hayvanlarına yiyecek bulmak için bir yerden başka bir yere göçmek zorunda kalırlar.*" Bütün bu veriler bir arada düşünüldüğünde Tuğrul Bey'in cevabi mektuplarındaki gerekçelerin basit bir bahane değil somut bir gerçeklik olduğu anlaşılır.

Tuğrul Bey'in, kendisinden uzak bölgelerde gerçekleşen Türkmen tahriplerini sonlandırmak için onları kâfir ülkelere sevk etme politikasından bahsettik. Onun bu çerçevede hayata geçirmeye çalıştığı bir diğer formül, İslam ülkelerini istila eden Türkmenlerin muhtelif vaatlerle gönlünün hoş tutulması ve bu vesileyle ele avuca sığmayan dinamiklerinin kâfir ülkelere karşı kullanılması yönünde olmuştur. Bu vesileyle Tuğrul Bey, Diyarbakır hâkimi Mervanoğlu Ahmed'in Türkmenlerle ilgili şikâyetleri üzerine ona: "*Kullarımdan bazı zümrelerin senin yurduna girip yağma akınlarında bulduklarını haber aldım. Sen bizim uç emirimizsin, onlara para, mal vs. gibi istedikleri şeyleri vermelisin ki kâfirlerle mücadelede kendilerinden yararlanırsın*" şeklinde bir cevap göndermişti (Turan, 2008, s. 113; Divitçioğlu, 2000,

s. 126). Görüldüğü gibi dönemin hükümdar ve müelliflerinin, Türkmenleri İslam beldelerine sevk etmekle itham ettiği Tuğrul Bey, aslında göçebelerin menfi sonuçlara sebep olan kesafetini müspet yöne çevirmek için elinden geleni yapıyordu.

Tam bu noktada meselenin bir başka boyutuna da odaklanmak gerekir. 11. yüzyıldaki Türkmen hareketliliğini, İslam dünyası için tümüyle menfi bir faaliyet olarak değerlendirmek yanıltıcı bir tutumdur. Nitekim bu sırada Türkmen göçlerinin coğrafi seyri ve güzergâhı takip edildiğinde bunların tümüyle olumsuz sonuçları olmadığını, hatta İslam dünyasının özellikle “küffar ülkesindeki fetih idealleri”ne önemli katkılar sunduğunu söylemek yanlış olmaz. Ermeni kronik yazarları tarafından çizilen tablo, Tuğrul Bey döneminde Bizans istihkâm şehirleri (Erzincan, Malazgirt, Malatya, Sivas vs.) üzerine gerçekleştirilen seferlerin şiddeti ve başarısının önemli ölçüde Türkmenlerin kitlesel gücünden beslendiğine işaret etmektedir (Toplu bilgi için bkz. Aristakes, 1985, XI. ve XVI. Bölümler; Urfalı Mateos, 2019, s. 85-86, 100-102, 110-111; İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 454-455). Dahası, Alp Arslan döneminde tüm hızıyla devam eden bu göçler, Malazgirt Savaşı sonrası Anadolu topraklarında gerçekleşen hızlı demografik ve siyasi değişimi de izah eder. Şayet Malazgirt'ten yaklaşık 30 yıl önce başlayan kesif göçler bu coğrafyada uygun ortam ve şartları temin etmeseydi bu savaştan sadece 7 yıl sonra (1078) Türk egemenliği Marmara sahillerine kadar dayanmış olmazdı.

Ne var ki Türkmenler kitlesel güçlerinin avantajları yanında sosyo-politik sorunlara da sebep oluyorlardı. Yalnızca Irakıyye Türkmenlerinin değil, Tuğrul Bey'in ordusu içinde pamuk ipliğine bağlı bir sadakat anlayışıyla hareket eden Türkmen grupların asayişsizliği de şikâyetlere konu oluyordu. Bağdatlı müellif İbnü'l Cevzî'nin (ö. 1256), Tuğrul'un ilk Bağdat seferi vesilesiyle verdiği detaylar bu noktada değerlidir. Buna göre sultanın 1056 yılında kalabalık ordusuyla şehre girmesi ciddi bir kaos yaşanmasına sebep olmuş, halkın konuyla ilgili şikâyetlerinin kısa sürede halifenin kulağına gitmesi sonucu halife, veziri aracılığıyla meselenin tek çözüm mercii olarak gördüğü Tuğrul'a durumu bildirmişti. Buna karşılık Tuğrul Bey halifeye ulaştırılması için şöyle bir mektup yazılmasını emretti:

“Ben her türlü durumlarda siz halifenin itaatli bir hizmetkârıyım. Cereyan eden olayları tam anlamıyla bilmediğim gibi bunlara emir de vermedim. Böyle şeyler benim töreme aykırıdır. Ancak askerlerin çokluğu sebebiyle onları denetim ve kontrol altında bulundurmaya güç, kuvvet ve kudretim yeterli olamıyor. Gerçekten eğer onlardan kötü eylemler ortaya çıkarsa biz bunlardan rahatsız oluruz. Bu hususta gerekli buyrukları verip

girişimde bulunacağım; böylece yapılan kötülüklerin açtığı yaralar iyileşip izleri kalmaz” (Sıbt, 2011, s. 21).

Farklı zamanlarda kaleme alınmış olmasına rağmen Tuğrul Bey’in bu cevabi mektubu da aslında öncekilerle aynı içeriğe sahiptir. Tuğrul, burada da olaylardan habersiz olduğunu, yağma için kesinlikle emir vermediğini ve bu tür şeyleri hiç hoş karşılamadığını beyan etmektedir. Ayrıca diğer mektuplarda olduğu gibi, Türkmenlerin kalabalık oluşunun onları kontrol etmeyi zorlaştırdığının altını çiziyor. Mektupta geçen *“askerlerin çokluğu sebebiyle onları denetim ve kontrol altında bulundurmaya güç, kuvvet ve kudretim yeterli olamıyor”* şeklindeki ifade bu dönemde Türkmenlerin kesafeti ve Tuğrul’un çaresizliği ile ilgili her şeyi özetler mahiyettedir.¹⁷ Buna rağmen o, konuyu çözüme kavuşturacağına ve mağduriyetleri gidereceğine dair söz vermiştir. Tuğrul’un bu doğrultuda bir takım cezai önlemler alması, Türkmenler arasında ona karşı nefreti körüklemiş olmalıdır. Nitekim Sıbt İbnü’l Cevzî’nin konunun devamında sunduğu detaylar, Tuğrul’un Türkmenlerle olan ilişkilerindeki kırılma noktasına işaret eder. Müellifin belirttiğine göre Türkmenler, Tuğrul Bey’in içlerinden bir grup insanı öldürtmesi sebebiyle ona kırıldılar, bu sebeple o sırada Tuğrul Bey ile mücadele eden Besasirî ve Ebu’l Ganaim gibi asi liderlere meyletteler (Sıbt, 2011, s. 20). Bu temayül, Tuğrul ile Türkmenler arasındaki zihinsel çatışmanın yakın zamanda daha tehlikeli teşebbüslerde boy göstereceğinin habercisi olmuştur.

Kırılğan Sadakat, Tehlikeli İsyânlar ve Uçurumun Kenarına Gelen Saltanat

Türkmen hareketliliği ve tahripkârlığı meselesi, farklı dönemlerde daha baskın hale gelen siyasi gailelerle tâli dereceden bir problem haline gelmişse de Tuğrul Bey’in tüm saltanat döneminde çözülmesi gereken bir sorun olarak varlığını sürdürmüştür. Özellikle saltanatının son dönemlerinde kendisiyle birlikte Bağdat’a gelen Türkmenlerin, şehirde yaptıklarıyla ilgili kulağına gelen yoğun şikâyetler onların disipline edilmesi konusunda acil tedbirler alınmasını gerektirmişti. Bu çerçevede Türkmenler üzerinde baskı kurulması, rızaları hilafına yönlendirilmeye çalışılmaları, hatta bazılarının ölümle cezalandırılması gibi uygulamalar, Türkmenler nezdinde Tuğrul’un meşruiyetinin sorgulandığı ve ona alternatif olmak üzere yeni arayışlara girildiği bir dönemi beraberinde getirmişti.

Bunun dışında Tuğrul Bey’in, yalnız bürokrasiyi değil orduyu da İrani geleneklere göre dizayn etme girişimleri ve bu çerçevede ilk Bağdat seferinden sonra gulamları (kölemen asker, memlûk) daha fazla ordu sistemine dâhil etmesi bu ayrılıkları derinleştiren etkenler oldu (Köymen, 1976, s. 105-106; Agacanov,

¹⁷ Benzer detaylar diğer müellifler tarafından da dile getirilmiştir (Bkz. İbnü’l Esir, 1989, C. 9, s. 474-475; Abdurrahman İbnü’l Cevzî, 2014, s. 25-26).

2006, s. 42-43, 124; Göksu, 2019, s. 38; Peacock, 2020, s. 64; 2016, s. 86-87, 192). Henüz 1060 yılında Tuğrul'un Besasirî'yi oyalaması için 2 bin kadar gulamı peşinden göndermiş olması, ordudaki gerçek gulam sayısının daha fazla olduğunu düşündürmektedir (Peacock, 2016, s. 113; 2020, s. 236). Bu gulam sevdasının, Tuğrul ile Türkmenler arasında bir soğukluğa sebep olması mukadderdi. Nitekim yine Sıbt İbnü'l Cevzî'nin aktardığına göre (2011, s. 20-21), Bağdat'a gelen Türkler açıkça "dışlanmışlık" psikolojisi içindeydiler.¹⁸ Gönüllerini almak ve arayayı düzeltmek için kendilerine elçi gönderen vezir Amidülmülk'e aynen şöyle dediler: *"Bizler itaatli hadimleriz; sultanın, beraberinde çeşitli halklardan oluşan kalabalık bir ordunun bulunması sebebiyle bize ihtiyacı yoktur, işte bu yüzden bizimle hiç ilgilenmemektedir"*

Hasılı bu psikoloji, Türkmenleri farklı arayışlara sevk etmiş, onların kitlesel gücünden istifade etmek isteyen Arslan Besasirî, İbrahim Yınal ve Kutalmış gibi isimlerin cazip tekliflerle Türkmenlere yaklaşmaları sonucunu doğurmuştu.¹⁹ Zaten Tuğrul Bey de çok geçmeden bu durumu güçlükle bastırabildiği bir isyan girişimi ile tecrübe etmek zorunda kaldı. Üvey kardeşi İbrahim Yınal, 1059 yılında isyan ettiğinde Bağdat'ta Tuğrul ile tüm duygusal bağlarını koparmış olan Türkmenler ona destek kararı almışlar ve *"Tuğrul ile hiçbir şekilde barış yapmama"* koşuluyla Yınal'ın saflarında olacaklarını açıkça ifade etmişlerdir (Bkz. İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 488. Ayrıca bkz. Kütük, 2020, s. 262). İbnü'l Esir'e göre (1989, C. 9, s. 488) Türkmenler, Tuğrul'un kendilerini Irak'a gelmeye zorlaması sebebiyle çocuklarından uzun süre ayrı kalmışlardı ve bu sebeple ondan haz duymuyorlardı. Sürüleri için otlağa bağımlı olan bu göçebeler, Irak'ın çorak çöl ve bataklıklardan oluşan arazisini tahammül edilemez buluyor ve kendilerini buraya getirdiği için Tuğrul Bey'den nefret ediyorlardı (Cahen, 2000, s. 2; Peacock, 2020, s. 64). Sıbt İbnü'l Cevzî'nin aktardığına göre (2011, s. 18), Bağdat'a gelmelerinden birkaç ay sonra kendilerine Suriye'ye sefer yapmaları emrini veren Tuğrul Bey'e şöyle demişlerdi:

"Bu beldeler haraptır, burada bizim için ne yiyecek maddeleri ne de hayvanlarımız için yem vardır. Bu bakımdan azıklarımız bize yetmez, biz de sürekli olarak atlarımızın sırtında kalamayız. Bizim ailelerimizden ayrılığımız uzadığı taktirde durum nasıl olur? Böylece biz ailelerimize karşı suç işlemiş oluruz. Bu nedenle onlara dönmek hususunda sizden izin

¹⁸ M. Fuad Köprülü'ye göre (2005, s. 202), bu psikoloji Melikşah dönemindeki uygulamalarla daha da pekişerek Selçuklu yönetimine karşı bir düşmanlığa evrilmiştir.

¹⁹ Sıbt İbnü'l Cevzî, Besasirî'nin Türkmenlere mektuplar gönderip onlara lütuf, ihsan, ikta ve adalet vadettiğinde bahseder (Sıbt, 2011, s. 20).

isteriz ve emir verilirse onlara döneriz dediler. Bunun üzerine sultan Tuğrul, askerlerden bir grubu yakalayıp onları dövürdü ve birkaç gün tutuklattıktan sonra salıverdi.”

Görüldüğü gibi bozkır hayata, açık alana ve gittikleri her yere aileleriyle birlikte gitmeye alışık olmalarından dolayı Türkmenler, uzun süre kalmaya zorlandıkları Bağdat'ı adeta açık bir hapisane gibi görüyordu. Ayrıca kaynakların yazdığına göre şehir halkı da onların gelişini pek hoş karşılamamış, hatta zaman zaman onlarla mücadeleye girişmişlerdi (Sıbt, 2011, s. 19-20; İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 463-464). Irak kırsalının Türkmen askerlerini besleyememesi, Türkmenlerin Bağdat civarındaki tarım arazilerini tahrip etmeleri gibi etkenler de şehirde fiyatların katlanmasına sebep olmuştu.²⁰ Bütün bu gelişmeler, yerleşik ve göçebe zihniyetin gerilimini günden güne arttırırken “ekolojik ihtiyaçları”nın peşinde koşan Türkmenlerle Tuğrul arasındaki ayrılıkları da doğal olarak derinleştiriyordu (Peacock, 2020, s. 60, 63).

Kaynakların aktardığı detaylar, 1059 yılındaki İbrahim Yınal isyanının Tuğrul Bey'in saltanat hayatı boyunca görüp göreceği en tehlikeli isyan olduğu kanaatini teyit eder mahiyettedir. Bu durumun en temel sebebi kuşkusuz Türkmenlerin Yınal'ı açıkça desteklemesidir.²¹ Onların, Yınal isyanını bu kadar içtenlikle desteklemeleri yukarıda bahsettiğimiz duygusal kırılma süreciyle doğrudan alakalıdır. Bu noktada Sıbt İbnü'l Cevzî'nin verdiği bilgiler, Türkmenlerin Tuğrul ile olan tüm bağlarını kopardıklarını göstermesi bağlamında değerlidir. Müellifin kayıtlarına göre, İbrahim Yınal'ın “*Hemedan'daki Türkmen obalarından asker sağlamasından*” endişelenen Tuğrul Bey, ondan önce bu şehre varmak için az bir birlikle yola çıkmıştı, İbrahim Yınal ise kendisinden sonra Türkmen obalarına ulaşmasına rağmen belli şartlar karşılığında onlardan ciddi ölçüde destek temin etmişti. Buna göre Yınal, “*Sultan Tuğrul ile asla barış yapmayacağı, sultan olduğu taktirde kendilerine yurtlarını bırakıp Irak ya da başka yerlere gitmelerini emretmeyeceği, kendilerinin fikir ve görüşlerini almadan vezir atamayacağı*” hususunda Türkmenlere yemin etmiş, ancak bu şekilde onların güven ve desteğini kazanabilmişti. Müellifin bu ifadelerinden iki husus net bir şekilde anlaşılmaktadır. Birincisi Türkmenler, Tuğrul Bey'in kendilerini istemedikleri yerlere sürüklemesinden ve oralarda uzun süre kalmaya zorlanmaktan oldukça rahatsızdılar. İkincisi ve daha dikkate değer olanı, onlar devlet içerisinde gittikçe belirginleşen İranleşme sürecinden

²⁰ İbnü'l Esir şöyle diyor: Selçuklulara bağlı Oğuzlar Bağdat'ın köy ve kasabalarına dağıldılar, Tekrit'in batı yakasından en-Nil'e, doğu yakasından da en-Nehrevan'a kadar olan yerleri ve daha aşağıdaki kasaba ve köyleri yağmaladılar. Yağmacılıkta çok aşırı gittiler, bu sebeple Bağdat'ta bir öküzün fiyatı beş-on kırata, bir merkebin fiyatı da iki-beş kırata kadar çıktı (İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 466).

²¹ Bazı kaynaklarda bu durum açıkça ifade edilir (Bkz. Sıbt, 2011, s. 48; Abu'l Farac, 1999, C. 1, s. 313, 315; Göksu, 2019, s. 38; Peacock, 2020, s. 58, 139).

huzursuzdular. Bu sebeple eğer sultan olursa Yınal'a, "kendilerinin onay vermediği birini vezir yapmamasını" şart koştular (Sıbt, 2011, s. 48).²²

Neticede Türkmenlerin güven ve desteğini kazanan İbrahim Yınal, kalabalık birlikleriyle Hemedan'a gelip az sayıda askeriyle şehrin kalesine sığınan Tuğrul Bey'i tam üç ay boyunca kuşatmıştır. Bu kuşatma altında oldukça sıkıntılı günler yaşayan Tuğrul, Oğuzların hazineyi yağmalamak için kuşatmayı gevşetmelerinden istifade ile şehirden çıkmış ve Rey şehrine gelmiştir (Sıbt, 2011, s. 59; İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 485; Sümer, 2012, C. 41, s. 345; Kütük, 2020, s. 158-159). Bu huruç hareketine rağmen oldukça tehlikeli bir boyuta evrilen isyan süreci Tuğrul Bey'in, yeğeni Alp Arslan'a mektup yazarak acilen yardım istemesiyle onun lehine dönmüştür. Bu mektupta geçen ifadeler, her şeyden evvel önceleri Tuğrul Bey'e tabi olan Türkmenlerin bu isyan ile Yınal saflarına geçtiklerini doğrulamaktadır. Çünkü Tuğrul Bey mektupta "Askerimin çoğu ona [İbrahim Yınal'a] tabi, bana ise karşı oldular" şeklindeki söylemiyle kuşkusuz Türkmenleri kastediyordu (Ahmed b. Mahmud, 2018, s. 55). Neticede Alp Arslan ile birlikte Çağrı Bey'in diğer oğulları Yakut ve Kavurd'un da yardıma gelmesi mücadelenin seyrini değiştirmiş, böylece Tuğrul Bey'in uçurumun kenarına sürüklenen hayatı ve saltanatı kurtulmuştu (Hüseynî, 1999, s. 14; Bondarî, 1943, s. 12-13; İbnü'l Esir, 1989, C. 9, s. 488-489; Sıbt, 2011, s. 64; İbn Kesir, 1994, C. 12, s. 185-186; Mirhand, 2015, s. 83 vd). İbrahim Yınal, daha önce de birkaç kez isyan ettiği halde²³ bu son isyanının bu kadar tehlikeli bir boyuta ulaşmasının sebebi tabi ki Türkmen desteğiydi. İsyân bastırılıp İbrahim Yınal öldürüldüğünde Tuğrul karşıtı Türkmenlerin gelecek planları da tamamen tersyüz olmuş, söylendiğine göre kendi obalarına döndüklerinde bütün mal varlıklarının yağma edildiğini görmüşlerdi (Sıbt, 2011, s. 59).

Tuğrul Bey, bu isyanın şokunu atlatamadan yine Türkmenlerin katılımıyla aynı ölçekte tehlikeli hale gelen bir isyan girişimi ile daha karşı karşıya kalmıştır. Amcazadesi Kutalmış, 1061 yılında saltanat davasına kalkışmış, üstelik ele geçirilmesi çok zor olan Damgan civarındaki Girdkuh Kalesi'ne²⁴ sığınmıştı. Tuğrul Bey'in nazarında bu isyanı tehlikeli kılan kuşkusuz Kutalmış'ın da -tıpkı Yınal gibi- Türkmenler üzerindeki nüfuzu idi. Nitekim kaynaklar, Türkmenlerin

²² İbnü'l Esir'in kayıtlarına göre (1989, C. 9, s. 400), daha 1045 senesinde Tuğrul, Ebu'l Kasım Ali b. Abdullah el-Cüveynî'yi, vezirliğe getirmişti. Bu durum, İran-İslam yönetim normlarına temayülün ilk işaretleriydi (Peacock, 2020, s. 61, 145).

²³ Yınal'ın önceki isyanları hakkında (bkz. Kütük, 2020, s. 154-157).

²⁴ Bu kale hakkında (bkz. Piyadeoğlu, 2017, s. 249-257).

bu isyana da kitlesel bir destek verdiklerini yazmakla Tuğrul Bey'in öngörüsünü teyit ederler (Sıbt, 2011, s. 91; Peacock, 2020, s. 65, 143). Tuğrul Bey, bizzat adı geçen kale üzerine sefere çıkmış ise de kalenin sağlamlığı ile eli boş dönmek durumunda kalmış, yerine veziri Amidülmülk'ü 40 bin askerle birlikte görevlendirmişti (Sıbt, 2011, s. 115; Turan, 2008, s. 147; Kafesoğlu, 1997, s. 367; Sümer, 1999, s. 121; Özgüdenli, 2018, C. 1, s. 132). Neticede Tuğrul Bey, bu tehlikeli isyanın sonucunu görmeden vefat etti. Onun ölümü sonrası Girdkuh Kalesi'nden inerek Hemedan bölgesine vasil olan Kutalmış, burada da kalabalık bir Türkmen ordusunu hizmetine almayı başardı. Sıbt İbnü'l Cevzî'nin kayıtlarına göre (2011, s. 120), Kutalmış 50 bin Türkmenin desteğiyle evvela Rey şehrine yürüdü. Ancak burada Amidülmülk'ün direnciyle karşılaştı ve şehri ele geçiremedi.²⁵ Kutalmış'ın saltanat mücadelesinin Alp Arslan dönemine intikal eden sürecinde kaynaklar yine çok sayıda Türkmenin Kutalmış'ı desteklediğini belirtir. Müellif Hüseyinî (1999, s. 21), Kutalmış'ın askerlerini tanımlarken "çekirge sürüsü gibi", "fezayı dolduran" şeklinde ifadeler kullanırken muhtemelen Türkmenlerin bu destek ve katılımına vurgu yapmaktadır. Aynı şekilde bir diğer müellif Bundarî de (1943, s. 27) savaşı kazanan Alp Arslan'ın "*çok sayıda Türkmen öldürdüğünü*" söylemek suretiyle konuyu teyit etmektedir (Ayrıca bkz. Sümer, 2002, C. 26, s. 481).

Hâsılı, Türkmenlerin Tuğrul Bey döneminde gerek İbrahim Yınal gerekse Kutalmış isyanlarına doğrudan iştirak etmeleri ve taraf olmaları, bu dönemde Tuğrul ile aralarındaki ihtilaf, soğukluk ve zıtlaşmanın en bariz göstergeleri olarak görülmelidir. Tuğrul Bey döneminde orduda gulam askerlerinin ön plana çıkarılmasıyla Türkmenlerin zihninde yuvalanan ikinci plana itilmişlik duygusu, yaşam biçimlerine müdahale olarak algıladıkları Tuğrul Bey'in bazı tasarrufları ile derinleşmiş ve neticede bu tür isyanlarla fiili bir tepkiye dönüşmüştür. Ayrıca sürekli olarak ailelerinden uzak bölgelere -özellikle Irak'a- getirilmeleri, burada hiç de haz duymadıkları şehir hayatı düzeninde yaşamaya mecbur bırakılmaları gibi etkenler de bu hissi yönelimi pekiştirmiş olmalıdır. Buna karşılık Tuğrul Bey'in Türkmen politikasının, onları devlet ya da ordudan tamamıyla tasfiye etmek yönünde değil, şehirlerdeki yağmacı etkilerini azaltmak ve kritik anlardaki kırılğan sadakatlerini dengelemek yönünde biçimlendirildiği söylenebilir. Müteakip dönemlerde yerleşik zihniyete mensup vezir Nizamülmülk (ö. 1092) dahi eserinde türlü vesilelerle büyük sultana (Melikşah) Türkmenleri küçümsememesi ve onların gönlünü hoş tutması gerektiğini şöyle öğütliyordu: "*Sayıları küçümsememeyecek kadar çok olan Türkmenler, her ne kadar bize bezginlik*

²⁵ Verilen rakamla ilgili (bkz. Peacock, 2005, s. 220, not 72).

getirmişlerse de devlet üzerinde hatırı sayılır derecede hakları vardır. Nitekim devletin kuruluş aşamasında nice sıkıntılar göğüsleyerek hizmette bulunmuşlardır. Dahası hısım, akrabadandırlar” (Nizamülmülk, 2018, s. 146).

SONUÇ

Büyük Selçuklu Devleti, ilk teşekkül yıllarında tipik bir bozkır devleti olarak kurulmuştur. Devletin kurucu kardeşlerinden Çağrı Bey, Horasan’da kalarak bu bozkır hususiyetini önemli ölçüde muhafaza ederken Tuğrul’un özellikle İran kültürü ve İslam coğrafyası ile teması, onun göçebe zihniyetten sıyrılıp tedrici olarak yerleşik ve medeni bir kültüre entegre olmasına sebep olmuştur. Tuğrul Bey’in, İranî yönetim tarzını benimsemesi ve bu ekseninde bürokratları işbaşına getirmesi, Selçukluların askeri gücünü oluşturan göçebeler ve göçebe zihniyetin devlet içerisindeki etkisini kademeli olarak yitirmesine neden olmuştur. Bu dönemde farklı bölgelerden Tuğrul’un devletine iltihak için gelen Türkmenlerin de yaşam tarzları ve düzensiz hareketlilikleri sebebiyle İslam coğrafyasında huzursuzluk ve kargaşaya sebep olmaları Tuğrul Bey’i bu konuda acil tedbirler almaya sevk etmiştir. Bunlar arasında en dikkate değer olanı, onların gelecekte alınması düşünülen gayri müslim ülkelere sevk edilmesi politikasıydı. Bu siyaset, bir dereceye kadar meseleyi halletmiş görünse de göçebelerin sınır ve engel tanımayan dinamizmleri, uygun otlak arayışları, aile içi rekabet gibi etkenler kafir ülkeler dışında İslam beldelerine zarar vermeleriyle sonuçlanmıştır.

Devletin kuruluşunu müteakip ilk on yılda Abbasi halifesi dahil çok sayıda yerel Müslüman devlet bu kalabalık kitlenin yağma ve tahriplerinden Tuğrul Bey’in sorumlu olduğunu düşünmüşler ve konudan şikâyet eden mektuplarını acil koduyla ona iletmişlerdir. Buna karşılık tarihsel kökleri ile gelecek idealleri arasında sıkışan Tuğrul Bey’in, hayata geçirmeye çalıştığı denge siyaseti, göçebeleri ehlileştirme ve disipline etme politikası, kısa zamanda Türkmenlerin ona karşı nefret duymalarına, hatta ona alternatif yeni bir başbuğ arayışlarına sebebiyet vermiştir. Bu hassas süreçte, birbiri ardına gelişen İbrahim Yınal ve Kutalmış isyanlarının kitlesel gücünü önemli ölçüde Türkmenlerden alması, bu isyanların Tuğrul’un siyasetine bir tepki olarak ortaya çıktığına işaret etmektedir. Böylece Tuğrul Bey’in, bozkır gelenekten beslenen Türkmenleri devlet düzenine entegre etme çabaları, uzun vadede başarılı olmadığı gibi bu sorunun kendi saltanat dönemini aşarak sonraki hükümdarlar dönemine sirayet etmesine sebebiyet vermiştir. Tuğrul Bey zamanında bu şekilde ilk sinyallerini veren devlet-göçebe çatışması, Alp Arslan ve ardılları döneminde zihniyet boyutunda kalarak devam etmiş ise de Sancar döneminde bu boyuttan kurtulup yeniden fiiliyata

dönüşmüş, 1153 yılındaki meşhur Oğuz isyanı ile şiddetlenerek kitlesel bir başkaldırı noktasına gelmiştir. Oğuzların bu isyanda sultan Sancar'ı esir almaları, Merv, Herat, Nişabur, Tus gibi mamur şehirleri yağma ve tahrip etmeleri, hatta bu şehirlerde katliamlar icra etmeleri, geride kalan bir asır boyunca biriken nefretin bir neticesi olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Böylece, göçebe Türkmenlerin eliyle kurulan ve kısa sürede cihan imparatorluğu haline gelen bir devlet yine onların isyanları sebebiyle tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalmıştır.

EXTENDED SUMMARY

The massive support of the Turkmens had a great impact on the Great Seljuk State to become an empire in a short time. Turkmens, gave unconditional support to the Seljuks in their difficult struggle in Khorasan within the framework of their search for a homeland and they took an active role in achieving remarkable successes against the poorly administered Ghaznavid army. When the news of the success of the Seljuks in Khorasan reached their other cognates in Turkestan, the Turkmens here began to migrate to the region with new hopes. Undoubtedly, these migrations gave an impetus to the growth and expansion of the Seljuk State, especially in the west. However, their arrival of Turkmens in Khorasan and Iran with uncontrolled crowds also caused a conflict with the settled order and city life, which existed here for centuries. Toghril Beg and his staffs directed the Turkmens to the Rûm (Asia Minor), which they thought to conquer in the future, in order to eliminate this tension environment and to prevent the damage to the established order in Khorasan and Iran.

But, this strategy could only be a temporary solution. The lifestyles and needs of the settlers and nomads in the Middle Ages were clearly different from each other, and the conflict between them, which was entrenched in the minds, turned into reality in a short time. In addition, the constant displacement of the nomads due to ecological and climatological factors and their occasional looting activities deepened the hatred between the parties. Thus, Toghril Beg who seemed to be responsible for them, began to receive many complaints from the people and administrators of the region.

Information about the contents of these complaint letters is given in the sources. Accordingly, the local amirs and even the caliph himself thought that these "looter" Turkmens were sent to the region by Toghril, and that with a single word from him, they would put an end to their destructive activities. However, when Toghril's response letters in different sources are examined, a common point is touched upon in all of them. Toghril Beg says in these letters that some of them are

Turkmens who rebelled against him. He also insists that absolute dominance over them is not always possible because of their large number.

In fact, there are two aspects to the nomadic-sedentary conflicts of Toghrl Beg and the following periods. Since most of the sources of the period were written by sedentary authors, the movements of the nomads are often seen as a reflection of their savagery and barbarism. However, there are also ecological and climatological reasons for this dynamism, even more dominant. Because Turkmens, whose main source of livelihood was husbandry, had to find suitable pastures for these animals in certain seasons. A legitimate sultan in the eyes of the nomads was also the one who provided them with these environmental facilities.

After all, Toghrl Beg was a typical nomad chief himself in origin, but after the establishment of the Seljuk State, he became the ruler of not only the nomads but the entire Islamic world. This torminous process caused Toghrl to experience conflicts between his historical roots and his future ideals throughout his reign. Some of his decisions regarding the Turkmens caused resentment against him among them. And more dangerously, this situation caused the Turkmens to abandon their obedience and loyalty to Toghrl Beg and to participate wholeheartedly in rebellions such as Qutalmish and Ibrahim Yinal, which emerged during this period.

Another important reason for the resentment of the Turkmens is the Iranianization activities that started gradually in the Seljuk state administration and military system, especially after Toghrl Beg's contact with the Western world. Information in some sources indicates that they feel "left out" for this reason and on this occasion, they are in search of a new chief (bashbug) with a steppe nomadic mentality.

In short, Toghrl Beg's efforts to integrate the Turkmens into the new state order were not successful in the long term and this problem went beyond his reign and spread to the next rulers. The Oghuz rebellion that took place in 1153 also contains the seeds of this problem.

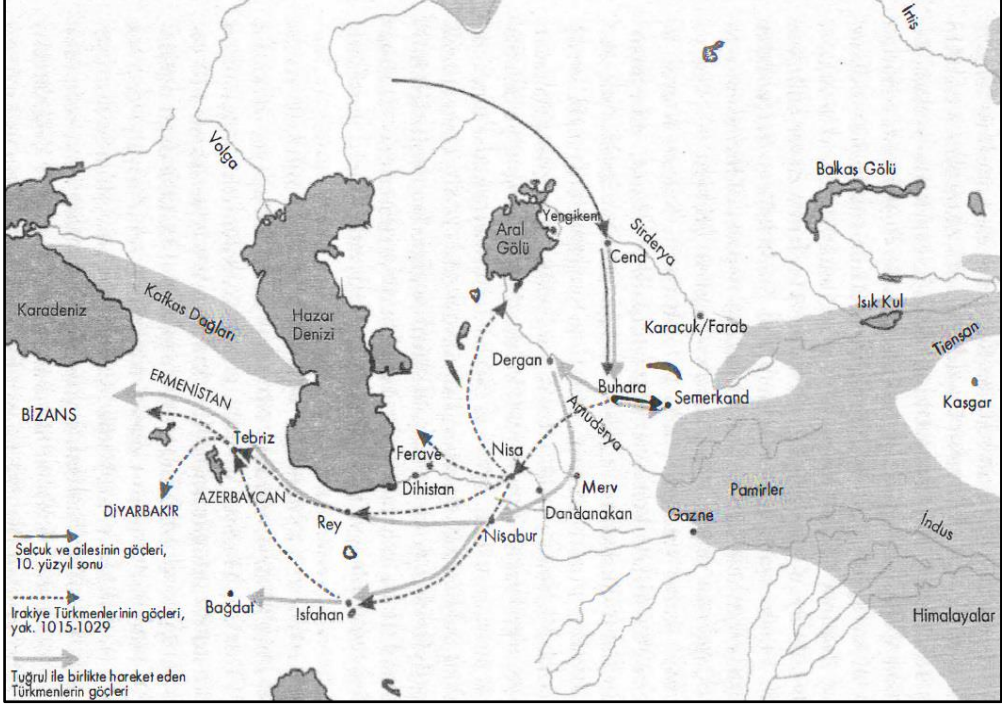
KAYNAKÇA

- Abdurrahman İbnü'l Cevzî. (2014). *el-Muntazam fi Tarihi'l Ümem'de Selçuklular* (Sevim, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Abu'l Farac. (1999). *Abu'l Farac tarihi* (C. 1) (Doğrul, Ö. R. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Agacanov, S. G. (2002). *Oğuzlar* (Necef, E. N. & Annaberdiyev, A. Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Agacanov, S. G. (2006). *Selçuklular* (Necef, E. N. & Annaberdiyev, A. Çev.). İstanbul: Ötüken Yay.
- Ahmed bin Mahmud. (2018). *Selçuknâme* (Merçil, E. Haz.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Alinge, C. (1967). *Moğol kanunları* (Üçok, C. Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.
- Anonim. (1982). *Oğuz destanı (Reşideddin Oğuznâmesi)* (Togan, Z. V. Çev.). İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Anonim. (2008). *Hududü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib* (Duman, A. & Ağarı, M. Çev.). Minorsky, V. (Haz.). İstanbul: Kitabevi Yay.
- Aristakes Lastivertci. (1985). *History* (Bedroisan, R. İng. Terc.). New York.
- Başan, A. (2010). *The Great Seljuks, (A History)* London: Routledge.
- Beyhakî, Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin. (2019). *Tarih-i Beyhakî* (Lugal, N. Çev.). Hicabi Kurlangıç (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Bondarî. (1943). *Irak ve Horosan Selçukluları tarihi* (Burslan, K. Çev.). İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Büyükcan Sayılır, Ş. (2012). Göçebelik, konar göçerlik meselesi ve coğrafi bakımdan konar göçerlerin farklılaşması. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/(1), 563-580.
- Cahen, C. (2000). *Osmanlılardan önce Anadolu* (Üyepazarıcı, E. Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Divitçioğlu, S. (2015). *Oğuz'dan Selçuklu'ya*. İstanbul: Alfa Yay.
- Ebulgazi Bahadır Han. (1974). *Şecere-i Terakkime*. Ergin, M. (Haz.). İstanbul: Tercüman Yay.
- el-Hüseynî. (1999). *Ahbarü'd Devleti's-Selçukiyye* (Lugal, N. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Gardizî, Abu Sa'id Abd al-Hayy. (2011). *Ornament of histories (A history of the eastern Islamic lands AD 650-1041)* (Bosworth, C. E. İng. Terc.). New York: I. B. Tauris.
- Göksu, E. (2019). *Kutadgu Bilig'e göre Türk hükümdarlık sanatı*. İstanbul: Kronik Yay.
- Gümüüşü, O. (2019). *Yaylak ve Kışlak. İslam ansiklopedisi* (C. Ek-2, s. 669-670). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Gündüz, T. (2017). *Bozkırım efendileri*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- İbn Fazlan. (1975). *Onuncu asırda Türkistan'da bir İslâm seyyahı İbn Fazlan seyahatnâmesi*. Şeşen, R. (Haz.). İstanbul: Bedir Yay.
- İbn Kesir. (1994). *el-Bidaye ve'n Nihaye, (Büyük İslam Tarihi)* (C. 12) (Keskin, M. Çev.). İstanbul: Çağrı Yay.
- İbnü'l Esir. (1989). *el-Kâmil fi't Tarih* (C. 9, 11) (Özaydın, A. Çev.). İstanbul: Bahar Yay.
- İbnü'l Verdî. (2017). *Bir ortaçağ şairinin kaleminden Selçuklular* (Alican, M. Çev.). İstanbul: Kronik Yay.

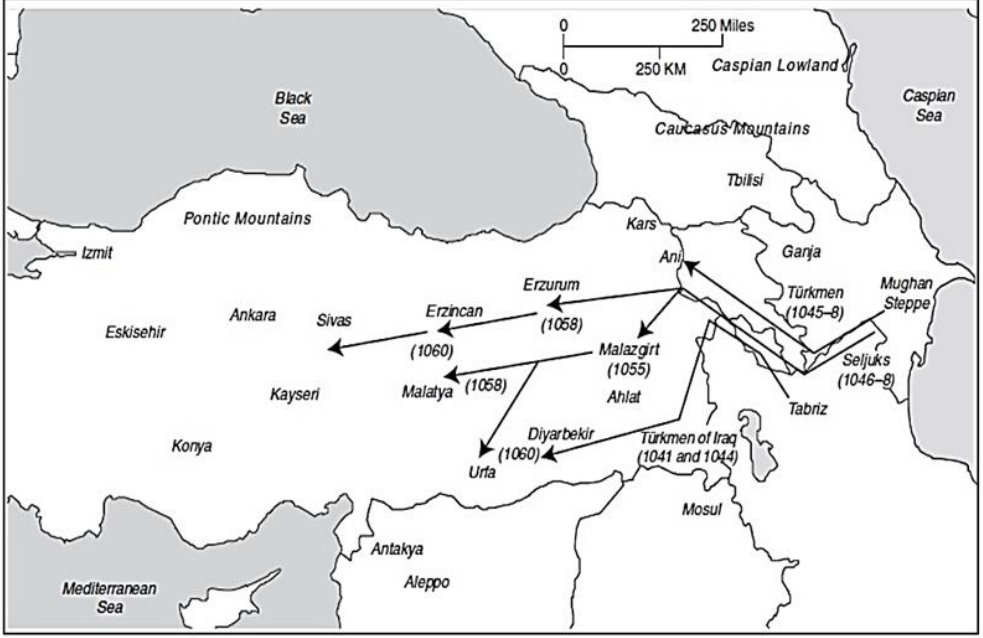
- Kafesoğlu, İ. (1997). Selçuklular. *İslam ansiklopedisi* (C. 10, s. 353- 416). Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Kaşgarlı Mahmud. (1985-1986). *Divan-ı Lüğati't Türk tercemesi* (C. 1, 3) (Atalay, B. Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Köprülü, M. F. (1991). *Osmanlı Devleti'nin kuruluşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Köprülü, M. F. (2005). *Türkiye tarihi, Anadolu istilasına kadar Türkler*. Ankara: Akçağ Yay.
- Köymen, M. A. (1976). *Tuğrul Bey ve zamanı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Köymen, M. A. (2016). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi, (Kuruluş Devri)* (C. 1). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Kütük, A. (2020). *Tuğrul ve Çağrı, saltanat ve sadakat*. İstanbul: Selenge Yay.
- Merçil, E. (2020). *Büyük Selçuklu Devleti*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Mirhand. (2015). *Ravzatu's Safa fi Sireti'l Enbiya ve'l Mülik ve'l Hulefa, (Tabaka-i Selçukiyye)* (Göksu, E. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Muhammed el-Hüseynî el Yezdî. (2020). *Selçukluların hikâyesi (el-Uraza fi'l Hikayeti's-Selçukiyye)* (Çalışkan, M. Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Nizamülmülk. (2018). *Siyasetnâme*, (Ayar, M. T. Çev.). İstanbul: İş Bankası Yay.
- Özçamça, S. (2007). Türklerin göçebeliği hakkında birkaç not. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VII, 177-183.
- Özgüdenli, O. G. (2018). *Selçuklular* (C. 1). Ankara: İsam Yay.
- Peacock, A. C. S. (2005). Nomadic Society And The Seljuq Campaigns In Caucasia. *Iran and the Caucasus*, Vol. IX/(2), 205-230.
- Peacock, A. C. S. (2016). *Selçuklu Devleti'nin kuruluşu (Yeni bir yorum)* (Rona, Z. Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Peacock, A. C. S. (2020). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (Özkan, A. Çev.). İstanbul: İletişim Yay.
- Piyadeoğlu, C. (2017). Selçuklu ve İsmâîlî Kalesi Girdkûh. *Türkiyat Mecmuası*, XXVII/ (1), 249-257.
- Piyadeoğlu, C. (2019). *Çağrı Bey*. İstanbul: Timaş Yay.
- Ravendî. (1999). *Rahatu's-Sudûr ve Ayet-üs-Sûrûr* (C. 1) (Ateş A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Reşidüddin Fazlullah. (2011). *Cami'ü't Tevarih (Selçuklu tarihi)* (Göksu, E. & Güneş, H.H. Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Sibt İbnu'l Cevzî. (2011). *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l Ayan'da Selçuklular* (Sevim, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Sümer, F. (1969). Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler mi geldi?. *Belleten*, XIV/ (96), 567-594.
- Sümer, F. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri, boy teşkilatı, destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Sümer, F. (2002). Kutalmış. *İslam ansiklopedisi* (C. 26, s. 480-481). İstanbul: TDV Yayınları.
- Sümer, F. (2012). Tuğrul Bey. *İslam ansiklopedisi* (C. 41, s. 344-346). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Spuler, B. (2011). *İran Moğolları* (Köprülü, C. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Taşgılı, A. (2003). *Gök-türkler* (C. 1). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

- Togan, A. Z. V. (2019). *Umumi Türk tarihine giriş, (En eski devirlerden 16. asra kadar)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Turan, O. (2003). *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Turan, O. (2008). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Urfalı Mateos. (2019). *Urfalı Mateos vekayinâmesi (952-1156) ve Papaz Grigor'un zeyli (1136-1162)* (D. Andreasyan, H. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

EKLER

Harita 1: Selçuklu Türkmenlerinin Göç Güzergâhı (Peacock, 2016, s. 48)

Harita 2: Tuğrul Bey Döneminde Anadolu'ya Yapılan Seferler (Başan, 2010)